

भवभूतिको उत्तररामचरितम् र अरिस्टोफेनसको लिसिस्ट्राटा :
(सीता र लिसिस्ट्राटा) एक तुलनात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत संस्कृत केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशम
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
यज्ञनिधि शर्मा
स्नातकोत्तर द्वितीय वर्ष
विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुर
काठमाडौं, नेपाल
२०७२

भवभूतिको उत्तररामचरितम् र अरिस्टोफेनसको लिसिस्ट्राटा :
(सीता र लिसिस्ट्राटा) एक तुलनात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्रसङ्काय
अन्तर्गत संस्कृत केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशम
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

यज्ञनिधि शर्मा
स्नातकोत्तर द्वितीय वर्ष
परीक्षा रोल नं २८०६११/२०७१
त्रि.वि.दर्ता नं ३७७९-९२
विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुर
काठमाडौं, नेपाल
२०७२

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत संस्कृत केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर द्वितीय वर्षको दशम पत्रको प्रयोजनार्थ श्री यज्ञनिधि शर्माले अत्यन्त मिहेनतका साथ भवभूतिको उत्तररामचरितम् र अरिस्टोफेनसको लिसिस्ट्राटा : (सीता र लिसिस्ट्राटा) एक तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको शोधकार्यप्रति सन्तुष्ट छु । यसको आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि संस्कृत केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति:

डा. नारायणप्रसाद गौतम
विभागीय प्रमुख
संस्कृत केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
संस्कृत केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत संस्कृत केन्द्रीय विभागका छात्र श्री यज्ञनिधि शर्माले स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशम पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको भवभूतिको उत्तररामचरितम् र अरिस्टोफेनसको लिसिस्ट्राटा : (सीता र लिसिस्ट्राटा) एक तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

दस्तखत

१. प्रा. डा.नारायणप्रसाद गौतम

(विभागीय प्रमुख)

.....

२. प्रा. डा. ब्रतराज आचार्य

(बाह्य परीक्षक)

.....

३. प्रा. डा. नारायणप्रसाद गौतम

(शोधनिर्देशक)

.....

मिति: २०७२/०३/

कृतज्ञता ज्ञापन

शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी सल्लाह, उत्साह र प्रेरणा दिनुहुने संस्कृत केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख एवं शोध निर्देशक मेरा आदरणीय गुरुहरू प्रा. डा. नारायण प्रसाद गौतम र बाह्य परीक्षक प्रा. डा. ब्रतराज आचार्य हृदयतः कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । शोधलेखनकै सिलसिलामा विविध सन्दर्भहरूको जानकारी दिई मलाई शोधकार्यमा प्रेरित गर्नु हुने मेरा गुरुहरू डा. शशिनाथ ठाकुर , डा. माधव पौडेल , जनादर्न घिमिरे र डा. सुबोध शुक्लप्रति म कृतज्ञ छु । शोधपत्रको भाषासम्पादनमा सहयोग सल्लाह दिने सहृदयी सहशिक्षकहरू भूपेन्द्र बहादुर क्षेत्री, नवीन प्रताप जि.सी , ईश्वरी प्रसाद शर्मा , अर्जुन ओझा, प्रकाश पौडेल, मेरा विद्यार्थी प्रकाश शर्मा, विष्णु भण्डारी र भान्जा प्रदीप ढुङ्गानाप्रति म आभारी छु । कम्प्युटर टाइपिङप्रुफमा सहयोगका लागि कम्प्युटर शिक्षकहरू अरुण चन्द , प्रवेश सिंह , हरि प्रसाद खनाल, कान्छा ज्वाइँ विमल अर्याल र कर्मचारी ओमकार थापाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधसामग्री संकलनका क्रममा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, विद्यामन्दिर पुस्तकालय, बागलुङ्ग र कुस्मीसेरास्थित श्री शान्तिदीप बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालयबाट पुस्तकहरूको उपयोगमा सहयोग गर्नुहुने क्याम्पस प्रमुख श्री नारायण आचार्यप्रति आभारी छु । साथै पाण्डुलिपिहरू सार्न सहयोग गर्ने बैनी रेनुका आचार्य र प्रतिभा आचार्यप्रति धन्यवाद दिन्छु । संसरणशील संसारमा जन्म दिएर आजसम्म अध्ययनमा हौसला प्रदान गर्ने मेरा बाबाआमा र सानीआमाप्रति सदा ऋणी छु । घरको वातावरण शान्त बनाएर लेखन समय प्रदान गर्ने भाइ टिका, भिम, नवराज, दुर्गा एवं भानु र बैनी अमृता, देवी र सुमित्राप्रति म कृतकृत्य छु । छोरी सुस्मीलाई मेरो जिम्मा लगाएर नारी हृदयको ममत्व पोख्न नपाउँदै अत्यायुमै भौतिक संसारबाट विदा भएकी स्व. श्रीमती अनिता ढकाल(पौडेल) , जसले मलाई नारीले भोगेका दुर्दशा, अन्याय , अत्याचार जस्ता विषयमा चिन्तनशील रहन प्रेरित गराइन र यो शोध गर्ने उत्साह जाग्यो त्यसैका लागि उनको आत्माको चिरशान्तिको कामना गर्दछु । आवश्यक सरसल्लाह दिने ससुराबाबा श्री मेघराज ढकाल र आमा मनिकला ढकाल एवं परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूमा म सधैं ऋणी छु । पोखरीबारीको चौर र विद्यालयको कक्षाकोठामा ठूलो वर्णमालाबाट कखरा र बालगीतको माध्यमबाट अध्यापन गराइ आधुनिक शिक्षामा प्रवेश गराउन हुने श्री जनता उच्च माध्यामिक विद्यालय पैयुँथन्थापका गुरु र गुरुआमाहरूप्रति म ऋणी छु । जीवनको संवेदनशील घडीमा

मानवीय सद्भाव देखाई आफ्नो पेसामा निरन्तर सेवा गर्ने मौका दिएर सेवा नै धर्म हो भन्ने मन्त्रलाई बुझ्ने अवसर पाएकोमा कुस्मीसेरा स्थित शान्ति उच्च माध्यमिक विद्यालय परिवार र विद्यार्थीहरूमा म अत्यन्तै आभारी छु ।

मेरो नामकरण संस्कार सम्पन्न गरी बाल्यावस्थाबाटै वैदिक तथा संस्कृत अध्ययनप्रति रुचि जागृत गराउँदै मेरो व्रतबन्ध संस्कारको अवसरमा मलाई वेद मन्त्र दान दिनुहुने मेरा पूजनीय कुलगुरु ज्यो.पं. काशीनाथ आचार्य र गायत्री गुरु माइलाबा ज्यो. पं. यज्ञप्रसाद उपाध्यायप्रति सदैव ऋणी छु । वैदिक टिप्पणी गरिएका ग्रन्थहरू प्रदान गरी वैदिक दर्शनको अध्ययनमा प्रेरणा दिनुहुने श्रद्धेय गुरुवर श्री १००८ डा. स्वामी रामानन्द गिरिजी महाराजमा म श्रीविद्येश्वरीको चरणमा प्रार्थना गर्दै गुरुको चरणस्पर्श गर्दछु ।

यज्ञनिधिशर्मा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष

संस्कृत केन्द्रीय विभाग ,

कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

प्रथम : परिच्छेद

पृष्ठ संख्या

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या कथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधकार्यको औचित्य	६
१.६ शोध विधि	६
१.७ शोधविधिको सीमाङ्कन्	७
१.८ शोधविधिको रूपरेखा	७

द्वितीय : परिच्छेद

पूर्वीय र पाश्चात्य काव्यशास्त्रमा नायिका लक्षण

२.१ विषय प्रवेश	८
२.२ पूर्वीय काव्यशास्त्रमा नायिका	८
२.२.१ पूर्वीय सभ्यतामा नारीको स्थान	८
२.२.२ निष्कर्ष	१४
२.३ पूर्वीय काव्यशास्त्रमा नायिकाका लक्षण	१४
२.४ ग्रिसेली काव्यशास्त्रमा नायिका	१८
२.४.१ ग्रिसेली सभ्यतामा नारीको स्थान	१८
२.४.२ अरस्तुको काव्यशास्त्रीय धारणा	२२
२.४.३ अरस्तुको विचारमा नायक र नायिकाका लक्षण	२३
२.४.४ अरस्तुको काव्यशास्त्रमा सुखान्त नाटक	२५
२.५ निष्कर्ष	२७

तृतीय : परिच्छेद
उत्तररामचरितम्को नाटकीय वैशिष्ट्य

३.१ विषय प्रवेश	३०
३.२ नाटककार भवभूति	३०
३.२.१ जीवनीको रेखाङ्कन	३०
३.२.२ भवभूतिका कृतिहरू	३२
३.३ उत्तररामचरितम्को वस्तुयोजना	३३
३.३.१ उत्तररामचरितम्को कथात्मक वैशिष्ट्य	३६
३.३.२ उत्तररामचरितम्को सामाजिक अवस्था	३८
३.४ उत्तररामचरितम्का आधारमा भवभूतिको नाटकीय प्रवृत्ति	३९
३.५ निष्कर्ष	४४

चतुर्थ : परिच्छेद
लिसिस्ट्राटाको नाटकीय वैशिष्ट्य

४.१ विषय प्रवेश	४५
४.२. नाटककार अरिस्टोफेनस	४५
४.२.१ अरिस्टोफेनसको जीवनीको रूपरेखा	४५
४.२.२ अरिस्टोफेनसको कृतिहरू	४८
४.३ लिसिस्ट्राटाको वस्तुयोजना	५०
४.३.१ लिसिस्ट्राटाको सामाजिक अवस्था	५४
४.४ अरिस्टोफेनसको नाट्य प्रवृत्ति	५५
४.५ निष्कर्ष	५८

पञ्चम : परिच्छेद
नाटकीय चरित्रका रूपमा सीता र लिसिस्ट्राटाका विशेषता

५.१ विषय प्रवेश	६०
५.२ नाटकीय चरित्रका रूपमा सीता	६०
५.२.१ सीताको सामान्य परिचय	६०
५.२.२ नाट्यपात्रका रूपमा सीताका विशेषता	६२

५.३ नाटकीय चरित्रका रूपमा लिसिस्ट्राटा	७२
५.३.१ लिसिस्ट्राटाको सामान्य परिचय	७२
५.३.२ नाटकीय चरित्रका रूपमा लिसिस्ट्राटा	७३
५.४ निष्कर्ष	८७

षष्ठ : परिच्छेद

उपसंहार

६.१ सारांश	९०
६.२ निष्कर्ष	९०

सन्दर्भग्रन्थ सूची